

Recensioner

Silke Eisenschmidt, *Grabfunde des 8. bis 11. Jahrhunderts zwischen Kongeå und Eider. Zur Bestattungssitte der Wikingerzeit im südlichen Altdänemark. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete Band 5:1–2.* Neumünster 2004. 368 + 448 s. ISBN 3-529-01394-3.

Silke Eisenschmidts doktorsavhandling, framlagd vid universitetet i Kiel, kretsar kring 639 vikingatida gravar från 96 fyndplatser i det som tidigare var hertigdömet Schleswig. Området består idag av danska Jylland söder om Kongeå samt tyska Schleswig-Holstein norr om Eider. »Det sydligaste gamla Danmark» kallar Eisenschmidt det. Avhandlingen är ett omfattande arkeologiskt arbete i den kulturhistoriska tyska traditionen. Dess första band är diskuterande text, medan den andra delen är en detaljerad katalog över gravarna.

Det första bandet har disponerats i tre delar. Först en inledande del som ger en introduktion, presenterar materialet översiktligt samt diskuterar källkritik och forskningshistoria. Därefter en lång diskussion och analys av materialet. Här tar Eisenschmidt upp gravtyper, föremålsfynd, gravfältens lägen och struktur, samt gör till sist en diskuterande utvärdering. Den tredje delen om knappt 50 sidor består av kulturhistoriska tolkningar av materialet enligt valda frågeställningar.

Avhandlingens huvudmål specificeras inledningsvis. Det är att genom publicering tillgängliggöra gravfynden. Eisenschmidts arbete följer här tidigare publiceringar från Kiel under 1990-talet av vikingatida boplatser (Dietrich Meier) respektive depåfynd (Ralf Weichmann) från samma område. Eisenschmidt vill alltså katalogisera, diskutera och utvärdera just gravmaterialet i sig. Dessutom vill hon främst undersöka vilka slutsatser man utifrån studiet av gravarna kan dra om »befolkningens etniska och sociala struktur» samt deras trosföreställningar. Dessa frågor tydliggörs i inledningen där Eisenschmidt även kort beskriver undersökningsområdet samt definierar avhandlingens tidsram (ca 800–1050).

Vad gäller gravmaterialet har hon stött sig på tidigare publikationer, men framförallt genomfört en omfattande egen insamling av information i en rad museer och arkiv. De många gravarna från Hedeby har inte katalogiserats eftersom det redan publicerats ingående. Eisenschmidts inledande källkritik och framförallt forskningshistoria är kortfattad men intressant läsning. Den tidigare forskningen om områdets gravar har förutom intresset för Hedeby varit svag.

Efter inledningen följer det första bandets huvudnummer, diskussionen och utvärderingen av gravarna. Eisenschmidt definierar först tio olika typer (brandgrop, kammargrav, urnegrav etc.), enligt vilka hon sedan delar upp de katalogiserade gravarna. Varje typ ägnas ett eget litet avsnitt. Dessutom diskuteras brandgravskicket som sådant och en del fördjupningar om exempelvis kammargravskicket presenteras. Sedan liknande diskussioner av olika slags gravmarkeringar (högar, stensättningar etc.). Den följande presentationen av föremålsfynden följer ett liknande mönster. Först definition och klassifikation av typer, sedan avsnitt för avsnitt om ovala spännbucklor, treflikiga spännen, stora och små runda spännen och så vidare. Eisenschmidt är mycket väl insatt i forskningen om vikingatida föremål. Ibland saknar jag dock en del studier i systematiseringen. Bergljot Solbergs studie av spjutspetsar är till exempel mer precis än Petersens gamla arbete som Eisenschmidt gör bruk av. Johan Callmers nya systematisering av likarmade spännen kunde kanske också kommit till användning.

Det är givande att Eisenschmidt tar föremålsuppsättningarna till utgångspunkt för väl underbyggda diskussioner om de begravda människornas dräkt. Avsnittet om gravfältens landskapsmässiga lägen och inre struktur är däremot kort och mindre givande. Eisenschmidt kommer ingenstans med landskapslägena eftersom hon inte genomför någon egentlig landskapsarkeologisk analys. För få av gravfälten är verkligen välbevarade och undersökta till så pass stor del att det kan bli tal om någon givande diskussion och tolkning av inre struktur och vad den represen-

terar. Som avslutning på materialdiskussionen kommer en utvärdering av de olika gravtypernas kronologi, en kompetent diskussion som ger precisa resultat. Brandgravskicket är nästan allenarådande under 700-talet. Under 800-talet ersätter skelettgravskicket efter hand brandgravarna för att bli den helt dominerande ritualen under 900-talet. Det är en mycket detaljerad analys där Eisenschmidt även diskuterar en rad olika andra variabler som förhållandena mellan gravtyp och föremålsutrustning och hur detta förändrats över tid. Tydliga skillnader visar sig mellan framförallt de västra och östra delarna av det undersökta området.

Till sist i band ett följer de kulturhistoriska tolkningarna. Vad gäller etnicitet föreslår Eisenschmidt inte oväntat att de rituella traditionerna i västra delen av området särskilt under 700-talet kan kopplas till den i det skriftliga materialet kända frisiska befolkningen längs Nordsjö-kusten. Traditionerna här förändrades dock efter hand, vilket stämmer med en till synes skiftande och oklar situation enligt det skriftliga materialet. Gravarna i öster kopplar hon till en »dansk» befolkningsgrupp. Diskussionen av social struktur är kort men intressant. Här ställer Eisenschmidt de skriftliga källornas omnämnanden av ganska tydliga sociala skikt i relation till skillnader i gravmaterialet. Det senare visar på en komplicerad och föränderlig situation som inte återges i det skriftliga materialet.

Vad gäller befolkningens trosföreställningar hamnar diskussionen av hedniskt och kristet i fokus. Kristnandet verkar av allt att döma ha varit en lång process. Många gravar och gravplatser uppvisar kristna drag utan att man kan vara säker på att de i de aktuella sammanhangen ska uppfattas som sådana. Sist kommer en sammanfattande kulturhistorisk diskussion. Här knyter Eisenschmidt delvis ihop trådarna, men huvudpoängen är att knyta de fyndmaterial hon studerat till den större historiska utvecklingen i det sydvästkandinaviska området.

Katalogdelen är översiktligt disponerad, lätt att använda och mycket detaljerad. Gravfynden beskrivs i text med fyndhistorik, referenser och listor på föremål. De senare har typbestämts så långt möjligt. Platserna presenteras med planer, på utsnitt av lokala kartor och så långt möjligt

finns ritningar för de enskilda gravarna. En mycket stor andel av fyndmaterialet presenteras som teckningar av hög kvalitet.

Sammanfattningsvis är avhandlingen styrkor materialredovisningen och materialdiskussionen. Målet om att tillgängliggöra gravfynden uppfylls. Det är ett klart och tydligt disponerat arbete. För många östskandinaviska arkeologer av idag framstår dock arkeologiska arbeten i den kulturhistoriska tyska tradition som Eisenschmidt anknyter till som teoretiskt svaga och gammaldags. Ingen av Eisenschmidts valda frågor om etnicitet, social struktur eller trosföreställningar diskuteras djuplodande. Man hade kunnat önska en mer detaljerad och välinformerad undersökning av exempelvis förhållandet mellan rituell praktik och kollektiv identitet byggd på aktuell praktik- och ritualteori (till exempel Catherine Bells arbeten). Jag saknar också hänvisningar till de sista decenniernas nyskapande forskning om tidigmedeltida etnicitet (exempelvis Patrick Geary och publikationer från projektet *Transformations of the Roman World*).

Fredrik Svanberg

Historiska museet

Box 5428

SE-114 84 Stockholm

fredrik.svanberg@historiska.se

Per G.P. Ericson & Tommy Tyrberg, *The Early History of the Swedish Avifauna. A Review of the Subfossil Record and Early Written Sources*. KVHAA:s handlingar. Antikvariska serien 45. Stockholm 2004. 349 s. ISBN 91-7402-337-3.

Det finns idag ett stort behov av en uppdaterad översikt av den svenska djurvärldens historia efter den senaste istiden. Det finns en del nyare studier kring temat men forskningsfältet är ändå att betrakta som tämligen eftersatt. Man kan finna en del aktuella arbeten som behandlar någon särskild djurart och också en hyfsat aktuell populärvetenskaplig översikt. DNA-forskningen har under senare tid för flera arter kastat nytt ljus över djurpopulationernas historia i Skandinavien, men ännu är dessa resultat bristfälligt kopplade till arkeologiska fynd. Det saknas en

större revidering som skulle belysa och knyta ihop äldre och nyare fynd.

I denna bok erbjuds vi en rejäl uppdatering av fåglarnas historia i Sverige. Den har av flera orsaker hittills varit bristfälligt känd. Publikationen är resultatet av många års arbete och man måste säga att den fyller en stor lucka. Författarna belyser med hjälp av arkeologiska skelettfynd från Sverige fågelfaunans utveckling från tidig post-glacial tid och fram till medeltid. Efter medeltiden är det svårt att följa utvecklingen med hjälp av arkeologiska fynd, och då har författarna i stället använt sig av historiska källor och redovisar uppgifter om fågelfaunan fram till omkring år 1800.

Författarnas främsta målsättning har varit att sammanställa det tillgängliga grundmaterialet av såväl skelettfynd som historiska källor. De hoppas att publikationen skall vara av intresse för arbete kring såväl fågelskyddsfrågor som arkeologisk forskning. Det är en imponerande mängd fakta som görs tillgängliga och boken är snarast att betrakta som ett uppslagsverk där man kan finna en mycket stor mängd detaljinformation. Läsaren erbjuds många ingångar i materialet. Uppgifter om samtliga fågelarters historia presenteras i systematisk ordning. I en bilaga redovisas varje fyndlokal landskapsvis där man finner uppgifter om vilka fågelarter som har identifierats på platsen och också värdefull antikvarisk information som t.ex. förvaringsplats (museum) och accessionsnummer för fynden. Boken har en omfattande referenslista och en separat förteckning över historiska källor om den svenska fågelfaunan publicerade före år 1800. Också dagens fågelfauna kommenteras.

I bokens inledning ges en beskrivning av arbetsprocessen och många källkritiska aspekter på faktamaterialet diskuteras. Fågelfaunan kan ha en stor potential att indirekt belysa miljöaspekter och också arkeologiska frågeställningar, men Ericson och Tyrberg står ödmjuka inför sitt material. Skelettfynden är inte helt oproblematiske att arbeta med och representativiteten är svår att bedöma. Inte alla fåglar jagades, småfåglar är troligen underrepresenterade i de arkeologiska fyndmaterialen, handel kan ge en falsk bild av en arts närvaro i ett område och framför allt är bevaringsförhållandena ett stort problem.

Till detta måste ytterligare tilläggas att det osteologiska identifieringsarbetet med fågelben är tidskrävande och att det finns få specialister på området. Författarna har korrigerat ett antal äldre bestämningar. En övervägande del av de arkeologiska fynden är från de södra delarna av Sverige. De nordligare områdena är representerade av färre fynd och då ofta genom brända skelettmaterial där förutsättningarna för identifiering inte har varit de bästa. Materialet är ojämnt fördelat också när det gäller olika biotoper. Kustområden är relativt väl företrädade medan lokaler belägna i andra miljöer är ovanligare. Vi har därför en bättre bild av fågelfaunan i vissa biotoper än i andra.

En ganska kort översikt över fågelfaunans utveckling efter istiden skisseras. Som bakgrund ges en beskrivning av klimatutvecklingen. Fågelfaunan har förändrats i takt med miljön och i ett långtidsperspektiv framträder en bild av utvecklingen. Medan landet successivt frilades från is anlände fågelfaunan – först från söder och något senare även från nordost. Spåren av den första invandringsvågen finns av naturliga skäl endast i landets södra delar men många arter som anlände tidigt finns kvar idag i fjällen. Sett till hela Sverige har fågelfaunan varit ganska homogen, men självfallet har markanta förändringar skett på mera lokal eller regional nivå. I beskrivningen av de enskilda arterna framträder ett tydligare regionalt – och kronologiskt – perspektiv.

Författarna lyfter fram och beskriver kort några arkeologiska fyndlokaler som är av speciellt intresse: Segebro, Skateholm, Sotenkanalen, Otterö och Norra Hästevik, Stora Förvar, Skedemosse, Tornrör, Eketorp, Apalle och Birka. Alla lokaler är i olika avseenden speciella och värdefulla. Människans inverkan på landskapet har bidragit till att skapa lämpliga biotoper för ett antal fågelarter som trivs i öppnare landskap. Också här refereras till ganska storskaliga processer men man kan t.ex. lyfta fram fynden av gråsparv (*Passer domesticus*) från bronsålderslokalen Apalle i Uppland. Här kopplas artens framträdande ihop med ett öppnare landskap som vuxit fram genom människornas åker- och ängsbruk. Material som misstänks innehålla en stor inblandning av fåglar som har dött på naturlig väg är bekymmersamma för arkeologisk

forskning. Tolkningen att den övervägande delen av fågelbenen från Stora Förvar och Skedemosse mest reflekterar naturliga deponeringar och inte är kopplade till mänskliga aktiviteter väcker intresse och vore angeläget att studera närmare.

När det gäller arkeologiska frågeställningar är två avsnitt av speciellt intresse. Ett kapitel behandlar introduktionen av tamfåglar och ett annat jakt med dresserade rovfåglar. Det äldsta fyndet av tamhöna (*Gallus gallus f. domesticus*) är daterat till förromerska järnåldern medan tamgås (och eventuellt tamand) troligen introducerades något senare. Också de första dresserade rovfågarna framträder under yngre järnålder. Bilden av jakt med dresserade rovfåglar i Sverige är baserad på fynd från brandgravar främst i Uppland. Den oftast förekommande arten är duvhök (*Accipiter gentilis*) som troligen varit den lämpligaste i denna miljö. Från brandgravarna finns fynd av en mängd andra rovfåglar men också t.ex. tamhöna, gäss, änder och vilda hönsfåglar. Man skulle vilja söka nya teoretiska uppslag för en skarpare kontrastering av tolkningarna om människornas förhållande till fåglarna – och då inte bara rovfågarna. Fåglarnas roll och symbolism i gravkontexter kan och bör diskuteras utförligare men till detta räcker inte riktigt uppgifterna i boken. Med dess hjälp kan man hitta till spännande fyndlokaler men noggrannare kontextuella studier får göras med hjälp av originalpublikationerna och rapporterna. Detta har förmodligen också varit författarnas avsikt.

Vad saknar man då? Det är lätt att önska sig mera när man plötsligt står inför så mycket data. Det är uppenbart att boken mest ska ses som en ingång till materialet och den intresserade har goda förutsättningar att dra nytta av datamängden. Detta är en bok att återkomma till. Något som hade underlättat läsningen betydligt hade varit att någonstans ange arternas svenska namn. Självklart är den latinska terminologin grunden men detta tillägg hade varit värdefullt för läsare som inte i första hand är systematiker. Denna läsekrets hade förmodligen också uppskattat någon eller några bilder på levande fåglar. Det är dock ingen tvekan att det är ett mycket omfattande arbete som sammanfattas mellan bokens pärmar. Nu är fåglarnas historia i Sverige

på ett imponerande sätt uppdaterad. Framför allt har vi fått ett nytt verktyg.

Jan Storå

Osteoarkeologiska forskningslaboratoriet
Institutionen för
arkeologi
Stockholms universitet
SE-106 91 Stockholm

Stora Ådalen. Kulturmiljön och dess glömda förflutna. Styresholmsprojektet – en monografi. Red. Gunnel Boström, Leif Grundberg & Tommy Puk-törne. Arkiv för norrländsk hembygdsvforskning 27. Läns museet Västernorrland. Härnösand 2005. 686 s. ISBN 91-85222-05-4.

I en mäktig volym behandlas Styresholmsprojektet, ett av de många landskapsprojekt som genomfördes under framför allt 80- och 90-talen. Inspirationen kom framför allt, tror jag, från en konferens som Vitterhetsakademien höll i februari 1979 (*Människan, kulturlandskapet och framtiden*, Stockholm 1980). Där koncipierades tanken på att genom större tvärvetenskapliga projekt studera bebyggelseutvecklingen i olika avsnitt av Sverige. Detta resulterade i första hand i de stora av Riksbankens Jubileumsfond stödda Luleålv- och Ystadsprojekten (*Att leva vid älven*, Umeå 1996; *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden*, Köpenhamn 1991). Därtill kom flera andra projekt som finansierades på andra sätt, däribland Styresholmsprojektet om trakten kring Ångermanälvens mynning.

Det påbörjades i mitten av 1980-talet och har i allt väsentligt finansierats lokalt. Trots att deltagarna i mångt och mycket gjort detta arbete vid sidan om sin ordinarie verksamhet har de lyckats att hålla fast vid sina huvudidéer och att genomföra projektet till slut. Man har också haft en tydlig lokal förankring i Ådalsbygden, där Høla folkhögskola spelat en viktig roll som bas för projektets verksamhet. Genom projektet har också utvecklats ett mera allmänt intresse för områdets medeltid, som manifesterats i teaterprojekt, marknader etc. och därmed engagerat många människor utanför projektet. Detta redovisas av Gunnar Rydström i boken.

Den tidigaste målsättningen för projektet var att försöka klara ut vad Styresholm egentligen var för en anläggning och i vilket sammanhang den skulle sättas in. Borgen har som bekant kopplats till vitalianernas uppträdande i området i slutet av 1300-talet. Men undersökningarna utvecklades till studier av det som Nils Blomqvist benämner maktens triangel i Ådalen, där ett antal platser spelar en viktig roll: Styresholm-»Pukeborg», Torsåker, Styrnäs och Kungsgården i Bjärträ. Inte minst blev det nödvändigt att genomföra ett antal arkeologiska undersökningar, som redovisas utförligt i boken. I den inte alltför stora svenska arkeologiska borglitteraturen är detta därför ett viktigt tillskott.

Men man har inte nöjt sig med detta utan har också utvidgat undersökningarna till den förhistoriska bakgrunden. Leif Grundberg behandlar järnåldersbygden och Anders Wallander kan i en intressant källkritisk studie visa att storhögarna en gång var betydligt fler än vad som framgår i dag.

Grundberg skriver om övergångstiden mellan hednisk och kristen kult, inte minst med utgångspunkt från ortnamnen och en tidigmedeltida kyrkogård i Björned. Projektet var visserligen inte först med att gräva där, men nu kunde man göra det på ett mera systematiskt sätt. Ur undersökningarna kom ett mycket intressant material. Gravplatsens kronologiska tyngdpunkten ligger i 1100- och 1200-talen. Mycket grundliga undersökningar av skelettmaterialet redovisas. Det finns indicier på att en kyrka funnits på platsen. Skelettundersökningarna visar att det kan finnas släktskap mellan de begravda. Grundberg antar därför att det har varit en kyrkogård för en enskild gård eller familj. Intressant är att begravningsplatsen ligger nära den antagna förhistoriska kultplatsen vid Hov och Torsåker. Och innan kyrkogården i Björned lades ned byggdes två stenkyrkor inom synhåll: Torsåker och Styrnäs.

Wallander gör en grundlig redovisning av de arkeologiska undersökningarna av Styresholm och »Pukeborg». Ett mycket intressant resultat är de olika karaktärerna i fyndmaterialet. Wallander menar att de båda borgarna har olika social profil. Han drar slutsatsen att Pukeborg

har karaktären av en förborg, trots att de båda anläggningarna ligger skilda åt. Styresholm-Pukeborg blir på detta sätt en ganska ovanlig castrum-curia-anläggning. Wallanders uppslag är intressant och verkar i varje fall på mig övertygande. Det visar, att vi inte kan stirra oss blinda på typen, utan att man rimligen anpassade sig efter lägenheten och terrängen och andra förutsättningar.

En av projektets viktigaste och kanske mest intressanta undersökningar rörde Bjärträ fäste. Bjärträ var en av 1500-talets kungsgårdar, men hur mycket äldre gården var visste man inte. Det fanns tidiga indikationer på en befästningsanläggning, men osäkerheten var stor. Projektet genomförde här en större undersökning som gav många spännande resultat. Grundberg redovisar undersökningen i en uppsats där han också sätter in platsen i ett större norrländskt och svenskt perspektiv. Mycket kort sammanfattat fann man en borg som närmast liknade en cirkelformad motte, på vilken det fanns ett hus. Den låg i en myr och har som typ sina närmaste motsvarigheter i Nordtyskland och Danmark. Den hade använts i två faser, den första under 1300-talets mitt, den andra under 1400-talets första hälft. Grundberg anser att Bjärträ var kungsgård redan under den första perioden. När vitalianerna kom och anlade Styresholm blev denna borg för en kort tid den centrala förvaltningsorten, men därefter återfick Bjärträ sin centrala ställning, som den för övrigt behöll tills Härnösand grundades 1585.

När det gäller det äldsta skedet i Bjärträ inleder Grundberg den diskussion som förs vidare av Nils Blomqvist i boken, nämligen var Kutuby, nämnt i Hälsingelagen som tillhörigt Uppsala öd, låg. Grundberg vill identifiera detta Kutuby med Bjärträ. Den mesta bevisningen är snarast indirekt, men han drar in en rad källor som definitivt belyser områdets centralitet under den aktuella perioden.

Blomqvist har en annorlunda tolkning av Kutubys belägenhet. Han menar att gården legat i anslutning till Hov i Torsåker. Låg den här, säger han, »skulle Styresholms borg framstå som en alldeles normal vidareutveckling av en redan lokalt etablerad funktion». Han sätter också vissa frågetecken efter Grundbergs tolk-

ning av 1300-talsfynden från Bjärtråborg. Det är en intressant och viktig diskussion. Den har också en vidare principiell räckvidd, eftersom de i sina tolkningar värderar olika källmaterial olika. Hur långt bär t.ex. tolkningen av det arkeologiska materialet när det gäller 1300-talsperioden?

I ett sammanfattande avsnitt konstaterar Lars-Göran Spång att Styresholmsprojektet inte utmynnar i konsensus i alla enskilda frågor. »[K]anske det är ett vetenskapligt misslyckande, som inte är ovanligt inom tvärvetenskapen?» Varje projekt med många deltagare från olika ämnen känner denna problematik, om det nu är ett problem överhuvudtaget. Måste man vara överens? Om man inte är det, är det då ett vetenskapligt misslyckande?

Det är mycket värdefullt att man inte har tvekat att ta upp den här diskussionen. Det är definitivt inget misslyckande för det tvärvetenskapliga projektet, tvärtom. Den ger en plattform för fortsatt diskussion, där inte minst de i kultiskt/religiösa inslagen i landskapet kan ställas mot de världsliga.

Men det vore orättvist mot Blomqvist att begränsa omnämmandet av honom till Kutubyskussionen. Han ger i sin uppsats »Lokal makt och centralmakt» en mycket fin sammanfattning och översikt över utvecklingen i »maktens triangel» vid älvmyningen, med utsyn mot riket och Nordeuropa i övrigt. Uppsatsen är för övrigt dispositionsmässigt upplagd så att en arkeolog känner sig metodiskt helt hemma: Blomqvist avtäckar lager efter lager bakåt i tiden med början i 1700- och 1800-talen. Det är en mycket viktig uppsats inte bara för norrländska forskare utan också för alla dem som är engagerade i landskapsforskning överhuvudtaget.

Till denna rikedom kommer också uppsatser av Jan Stattin, där särskilt »Den sjunde bassängens ekologi» bör nämnas, eftersom den på ett klagörande sätt ger de naturgeografiska förutsättningarna för det som hände i området, av Lars-Erik Edlund om »Namnet Styresholm och dess härledning» samt av Inger Stenman om »Styresholmsfragmentet – en självständig ballad?»

I allt väsentligt handlar denna bok om hur makten etablerar sig i landskapet, hur makten manifesterar sig fysiskt i landskapet och hur

tyngdpunkterna förskjuts mellan olika platser inom den maktens triangel som projektet undersökt. Den ansluter väl till några huvudtrender som varit förhärskande inte minst i den medeltidsarkeologiska diskussionen sedan 70-talet: landskapet och makten. Den gör det med utnyttjande av tillgängligt källmaterial, arkeologiskt, skriftligt, namnhistoriskt. Författarna lyckas att väva ihop materialen till en helhet som är imponerande.

Men det finns också ett men. Det blir i mångt och mycket en bok om maktens aktörer. Och det är naturligtvis inte fel. Men påverkade de landskapet utanför maktens triangel? Vilken påverkan hade de på landskapet i övrigt? Det är en viktig fråga, eftersom makten inte var något självändamål – även om man skulle kunna tro det ibland. Jag begär inte att Styresholmsprojektet inom sina ramar också skulle ha klarat av denna fråga. Den är stor och besvärlig nog att kräva sitt eget projekt. Men för framtida landskapsforskning, inte minst den medeltida, finns här viktiga uppgifter.

Jag finner alltså att Styresholmsboken väl ansluter sig till den långa och fina landskapsforskningstradition som fick en nystart vid mötet på Vitterhetsakademien 1979. I ett avseende – omfånget – överträffar den de tidigare projekten. Kanske borde man ha övervägt att dela upp den i flera volymer, alternativt att ha gjort en ytterligare sovring i texten. Man saknar också register för att kunna hitta i den stora mängd av uppgifter som finns i boken. Det gäller ortnamn, personnamn och illustrationer. Ett sådant hade gjort materialet lättare att hantera. När detta är sagt är det dock bara att konstatera att boken trots storleken är läsvänlig genom god lay-out och väl valda illustrationer och kartor.

Min konklusion blir alltså att i den här boken finns viktig läsning för alla som intresserar sig för hur centralitet etableras i ett landskap. Man behöver inte vara inriktad på norrländsk historia och arkeologi för att ha behållning av den.

Hans Andersson

Institutionen för arkeologi och antikens historia

Box 117

SE-221 00 Lund

hans.andersson@ark.lu.se

»Utmarkens grøde». *Mellom registrering og utgravning i Gråfjellområdet, Østerdalen*. Red. Kathrine Stene m.fl. Varia 59. Kulturhistorisk museum, fornminneseksjonen. Oslo 2005. 192 s. ISBN 82-8084-023-0.

Öppnar man någon av delarna i skriftserien *Varia* från Kulturhistorisk museum vid Oslo universitet så finner man ofta något av intresse. Inlagan kanske inte har så avancerad sättnings, men mitt övergripande intryck är att innehållet överlag är av bra kvalitet. På marknadsföringsspråk kan man säga att *Varia* är ett gediget varumärke. Föreliggande recension skall behandla nr 59 i skriftserien.

Det övergripande intrycket är att inte allt för mycket tid har ödslats på inlagans formgivning. Illustrationerna har skiftande kvalitet: i några fall kan man misstänka att originalen utgjorts av fotostatkopior ur äldre böcker. Fläckar antyder att skannern kanske inte var helt ren när bilderna digitaliserades. Det viktiga har uppenbarligen varit att få materialet i tryck till en rimlig kostnad. Eftersom strukturen är bra och tydligheten god så kan man acceptera denna prioritering.

Boken innehåller tio artiklar som presenterades vid ett seminarium i anslutning till Gråfjellsprojektet. Överfört till svensk antikvarisk terminologi kan man säga att seminariet var ett avstamp inför kommande slutundersökningar. Det utgick med andra ord ifrån utförda förarbeten. Seminariet hade 26 deltagare med jämn könsfördelning. Av bokens tio artiklar är fyra skrivna av kvinnor.

Artiklarna kan delas in i ett par kategorier där de flesta berör det övergripande temat utmarksbruk. En av artiklarna irriterade mig, som skall framgå mot slutet av recensionen.

Inventeringarna av Gråfjellområdet varade i fem år och täckte en yta av 230 km². Ole Risbøl redovisar dem i en övergripande artikel. Dels redogörs för de kronologiska skikt man urskiljt och dels diskuteras olika kategorier av lämningar där utmarksbrukets spår är de mest påtagliga. Etnicitet nämns som ett viktigt problemområde att behandla utifrån materialet.

Två artiklar behandlar pollenanalyser och vegetationshistoria. Helge Irgens Høegs bidrag redogör i stora drag för hur pollenanalyser ut-

förs och presenterar en övergripande florahistorik. En intressant utveckling görs kring pollenanalysens potential samt dess begränsningar i vad man *inte* kan använda den till. Thyra Solem presenterar resultaten av de pollenanalyser som utförts inom ramen för Gråfjellprojektet. Totalt har prover från nio myrar analyserats med varierande noggrannhet. Vissa har i sin helhet analyserats var 5:e cm, i andra har bara utvalda partier analyserats. De inledande analyserna fokuserade på generell vegetationsutveckling samt människans första hävdande av området.

Etnicitet är ett problemkomplex som i större eller mindre utsträckning befinner sig under ständig behandling inom arkeologin. I denna publikation finns två artiklar som diskuterar etnicitet: Hilde Rigmor Amundsens bidrag om Åmot under neolitisk tid och bronsålder, samt Jostein Bergstøls artikel om etnicitet och kulturmöten i Østerdalen under järnålder och medeltid.

Utmark som begrepp och landskap diskuteras i Eva Svenssons artikel. Utmark och utmarksbruk är problematiska begrepp, det finns till exempel ingen fungerande översättning till andra språk än de nordiska. En annan viktig fråga som Svensson reser är om fenomenet utmark ens är intressant som analytiskt begrepp för andra etniska eller kulturella grupper än de sydkandinaviska.

Järnhantering behandlas i fyra olika artiklar. Lars Erik Narmo försöker vända perspektivet från dagens tekniktänkande vad gäller järnhantering för att laborera med järnhanteringen som en ideologi och ritual likväl som produktionsform. Tina Amundsen redogör i sitt bidrag för undersökningen av en järnframställningsplats som dateras till tiden 1000–1300 e.Kr. i Gråfjellområdet. På platsen fanns rester av schaktugnar med och utan slaggavtappningskanaler. Arne Espelund lyfter fram metallurgins betydelse för de arkeologiska och kulturhistoriska tolkningarna av järnframställningens spår. Några uppenbara teman är relationen mellan råmaterial och slutprodukt, dels i fråga om huruvida man har identifierat sådana som hör ihop, dels i fråga om utbytet vid framställningen. Ett tredje bidrag gäller kvaliteten på slutprodukten, och även här är den metallurgiska analysen nödvändig.

Lars-Erik Englunds artikel är bokens sista och även den som verkligen irriterar mig. Artikeln utgör dels en översikt över blästbruksarkeologins forskningshistorik och *state of the art*, dels en inkompetensförklaring av stora delar av de inom uppdragsarkeologin verksamma individer som mer eller mindre frekvent undersöker järnhanteringslämningar i allmänhet och spår av blästbruk i synnerhet. Jag låter några av Englunds egna ord få illustrera detta (s. 186): »Riksantikvarieämbetets uppdragsverksamhet (UV) har på intet vis bidragit till att öka vår kunskap om gammal järnhantering.» Några meningar senare: »Arkeologerna förstod inte vad de undersökt och rapporterna (i den mån de över huvud taget publicerades) var så undermåliga att de inte gick att använda i forskningen.» Här är det uppenbart att Englund med forskning i princip uteslutande avser universitetens verksamhet. Personligen anser jag det ställt utom allt tvivel att uppdragsarkeologin i dagsläget utför en allt större del av den arkeologiska forskning som bedrivs i Sverige. Inte minst beror detta på minskade möjligheter för egen forskning bland de universitetsanställda.

Nu menar i och för sig Englund att inte heller universitetens forskare ägnar blästbruket något intresse. Efter ytterligare svidande kritik av exploateringsarkeologernas hantering av blästbrukets lämningar skiftar Englund plötsligt fokus och börjar sjunga konkurrensens och upphandlingens lov. Det är uppenbart att jag har en annan syn på såväl blästbruksarkeologi som forskning än Englund. Från min nordsmåländska horisont kan jag bara konstatera att blästbruksarkeologin hade varit begränsad till ett par tre vikingatida och medeltida blästor om man uteslutit exploateringsarkeologins resultat. I dagsläget finns det ett drygt dussin där de äldsta undersökta blästbrukslämningarna härrör från övergången till äldre järnåldern! Majoriteten av dessa är publicerade i en eller annan form. Förhoppningsvis finns där (liksom i många andra regioner) även för Englunds kritiska öga något intressant korn, om inte annat så åtminstone som en prick på något tidsdiagram över landskapsbaserad järnhantering à la Gert Magnusson.

Varia 59 om Gråfjellprojektet är överlag en trevlig bekantskap. Den innehåller en hel del mat-

nyttigt framför allt för den som på ett eller annat sätt är intresserad av utmarksbruk. Boken demonstrerar en intressant strategi vid större exploateringsprojekt, nämligen att inte bara göra halvtidsavstämningar i seminarieform med andra forskare eller referensgrupper utan även publicera dessa. Jag ser nu fram emot slutpublikationerna från Gråfjellsprojektet, där ett och annat matnyttigt lär dyka upp.

Leif Häggström

Jönköpings läns museum

Box 2133

SE-550 02 Jönköping

leif.haggstrom@jklgmlm.se

Cornelius Holtorf, *From Stonehenge to Las Vegas. Archaeology as Popular Culture*. Walnut Creek, CA. 2005. 185 s. ISBN 0-7591-0267-8.

Cornelius Holtorf har skrivit en bok med ambitionen att ta reda på vad det är som gör att så många människor älskar arkeologi och de berättelser om det förflutna som arkeologin skapar. Detta gör han genom att undersöka arkeologins många roller i populärkulturen. Ämnet är angeläget. Populärkultur är en väsentlig del av vår samtid och något hopplöst glömt och undanträngt inom den arkeologiska disciplinen.

Han har också skrivit en bok som diskuterar arkeologi som populärkultur, d.v.s. en arkeologi som i teori och praktik fullt ut är populärkulturell. En grundläggande utgångspunkt här är inställningen att arkeologins praktik och verksamhet är viktigare och mer intressant än det som ämnets vetenskapliga metoder kan lära oss om det förflutna. Holtorf menar att arkeologi är ett bredare kulturellt fält i vårt samhälle än den smalt definierade specialisering som den akademiska vetenskapen bestämt. Han vill utmana den rådande synen på ämnet genom att diskutera populära teman för arkeologi och han föreslår en alternativ kategorisering: »from archaeology as science and scholarship to archaeology as popular culture» (s. 14). Detta är radikalt. Få arkeologer skriver spontant under på en sådan definition. Det är också intressant. Hur menar han?

Holtorf har en bred och mångfacetterad akademisk skolning och erfarenhet i bagaget. Detta lyser igenom. Boken är skriven i ett internationellt (dock begränsat till ett västvärldens internationella) perspektiv. Det hela är välformulerat, klartänt och lätt att följa med en bred referensapparat som bas. Det är också skrivet med en positiv och optimistisk grundsyn. Trots det ibland kontroversiella och progressiva i ämnen som diskuteras levereras inget gnäll. Det märks att Holtorf gillar sin arkeologi.

Så vad skriver han då om? I nio kapitel diskuteras, visualiseras och argumenteras för hur arkeologi är en del av vår populärkultur och hur arkeologi skulle kunna vara populärkultur. Med hjälp av belysande exempel hämtade från allt ifrån tyska museer till Las Vegas spelhallar och hotell argumenterar Holtorf för sina teser. Arkeologins popularitet och inverkan på film, teater, litteratur, nöjesparker, zoo, konst m.m. belyses. Han visar hur arkeologi främst handlar om vår egen kultur, mer än om kulturer i det förflutna. Han visar också att arkeologi i populärkulturen handlar om att leta efter och hitta skatter begravda under jord och om arkeologer som detektiver som arbetar med att pussla samman vad som hände i det avlägsna förflutna. Han visar att för många är just detta handlande, d.v.s. att utföra arkeologi, mer spännande och intressant än resultatet, d.v.s. den arkeologiska kunskapen om det förflutna.

Dessa argument sammanfattas i tre teman som lyfts fram som speciellt viktiga i arkeologins populärkultur – att leta efter begravda skatter, att utföra äventyrligt fältarbete och att använda vad som uppfattas som kriminologiska metoder för att dra fram händelser från det förflutna i ljuset. Dessa tre teman menar Holtorf ger arkeologer och arkeologin speciell status inom populärkulturen, något han kallar »archaeo-appeal». Han skriver: »What matters most regarding archaeology's social significance is the magic it conveys. Archaeology's very special popular appeal is based on the experiences of doing archaeology and imagining the past ... Such archaeo-appeal is at the heart of archaeology and its ultimate reason and justification» (s. 159). Holtorf sätter ord på det många arkeologer upplever i möten med intresserade och gen-

om benämningen »archaeo-appeal» har vi nu också fått ett begrepp att utgå ifrån när detta diskuteras. »Archaeo-appeal» är något jag tror vi får höra mer om i framtiden.

Men hur ska man då förhålla sig till det han skriver? Vad tycker jag? En slutsats av läsningen är solklar. Bejaka arkeologins popularitet! Här övertygar Holtorf. Arkeologin är populär men arkeologin möter inte sin popularitet så som den skulle kunna. I detta är boken en direkt utmaning till arkeologer att rannsaka sitt förhållande till ämnets popularitet. Att sätta verksamheten i relation till så mycket mer än t.ex. vetenskapliga frågeställningar och kulturmiljövård.

Holtorf övertygar också i studierna om och analyserna av hur arkeologin i populärkulturen i första hand handlar om »just nu» mer än om ett avlägset »då» och att ämnet ingår i ett betydligt bredare kulturellt fält än vad arkeologer vanligen anser sig verka inom.

Men boken sätter inte gränser. Läsaren får aldrig reda på hur populär man kan vara. Är det populär som mål eller medel? Att det är jättepopulär som gäller för Holtorf men inte populär till *varje* pris är tydligt. Detta görs klart. Men till *vilket* pris är det som gäller? Här är det inte lika tydligt. Han vill gå långt för att förändra arkeologin, mycket längre än de flesta. Men hur långt får man aldrig reda på. Hur ställer sig Holtorf till exempelvis samspelet mellan lärande, kunskap, bildning och demokrati? Och kulturavets självklara plats i kulturpolitiken genom formuleringar om dess möjligheter att bidra till människors förmåga att ta makten över sina liv – hur ser han på arkeologi i relation till det? Eller arkeologi i förhållande till folkbildningens traditioner att inkludera människor i samtal om gemensamma angelägenheter bortom det som för tillfället är populärt?

Holtorf diskuterar arkeologi i populärkulturen och arkeologi som populärkultur men inte populärkulturen i samhället. Är populärkultur bra eller dåligt? Förstås omöjligt att svara på. Det beror på vad bra och dåligt sätts i relation till. Holtorf sätter arkeologi som populärkultur i relation till mycket och visar med flera väl presenterade exempel hur arkeologi som populärkultur kan vara något bra.

Men det dåliga med populärkultur då? Att exempelvis reducera verksamheter till ett ensidigt tillrättalagt bekräftande av människors utgångspunkter och förväntningar är en förolämpning mot människors vilja att bli överraskade, att få det man inte förväntade sig. Maktaspekter diskuteras inte annat än som makt över berättelser om det förflutna. Men konsumtionssamhällets utnyttjande av populärkulturens koder och symboler för att exploatera människors tillgångar och förvandla medborgare i behov av kunskap och källkritik till konsumenter i behov av förströelse, hur ser han på det?

Också andra frågor dyker upp i mitt huvud vid läsningen. Kommer arkeologin fortfarande att vara populär om den fullt ut bejakar sin popularitet? Och vad ska vi som är arkeologer göra när vi blivit populära, finns det något mer bortom populariteten?

Jag får inte reda på vad Holtorf tycker om detta. Det är frustrerande. Men å andra sidan får jag reda på så mycket annat. Och mina frågor ska inte ligga honom till last. De handlar helt enkelt om en annan bok än den han har skrivit.

Övertygar då läsningen? Ja och nej. Jag är övertygad om arkeologi som del av populärkulturen, men inte om arkeologi som populärkultur. För det har jag för många frågor kvar efter läsningen.

From Stonehenge to Las Vegas frossar i uppmuntran, entusiasm, motivation och lockelse för alla som är intresserade av en populär och uppskattad arkeologi. Ämnet är generellt väl medvetet om att dess berättelser om det förflutna påverkas av nuet. Vad arkeologin är mindre förberedd på att analysera och förhålla sig till är hur ämnets berättelser om det förgångna påverkar nuet. Holtorfs bok är ett viktigt bidrag till en fördjupad förståelse av det sistnämnda.

Det är också en starkt tankeväckande och bitvis provokativ text. Holtorf hävdar en ny dagordning för arkeologin och bör därför läsas och diskuteras av många. Boken är relevant såväl för alla som praktiserar arkeologi i sin dagliga yrkesutövning som de som är intresserade av historia, minnesprocesser, kulturmiljövård och vår samtid.

Jag ser boken som ett lyckat exempel på en arkeologisk studie inom vad som kallas *culture*

studies. Det är ett nöje att läsa en skärpt analys av arkeologins roll i populärkulturen och om arkeologi som populärkultur. Boken är helt enkelt fantastiskt inspirerande att läsa. Och jag ser gärna Holtorfs arkeologi som en vital del av framtidens uppdragsarkeologi. Inte som mål, men som inspiration, process och som del av en mångtydig mångfaldsarkeologi med flera ingångar och ännu flera utgångar.

Anders Högberg

Malmö Kulturmiljö

Box 406

SE-201 24 Malmö

anders.hogberg@malmose.se

Eva Hübner, *Jungneolithische Gräber auf der Jütischen Halbinsel. Typologische und chronologische Studien zur Einzelgrabkultur*. Nordiske Fortidsminder B24:1-3. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. Köpenhamn 2005. 1502 s. text, inkl. 732 fig. + 675 s. katalog + 307 planscher och 5 kartor samt en CD med 278 s. fyndlistor. ISBN 87-87483-72-6.

Vad är det som föranleder forskare som behandlar yngreolitikum att ge ut så omfattande publikationer? Från 1962 föreligger Mats P. Malmers eminenta verk *Jungneolithische Studien*. Under en av första dagarna av 2006 kom Klaus Ebbesens drygt 850-sidiga avhandling *The Battle Axe Period* (recenserad av undertecknad i föregående häfte av *Fornvännen*) och kort därefter en avhandling av Eva Hübner som med tre volymer är den klart största. Den lades fram i Berlin men är publicerad i Danmark. Medan de två förstnämnda forskarna betraktar sina insatser från ett nordiskt perspektiv är det söderifrån inriktade perspektivet tydligare i Hübners arbete.

I Hübners arbete, liksom i Ebbesens, är frågeställningen förhållandevis enkel och kan sägas sakna mera kreativa problemställningar. Dock är detta angrepp inte helt med sanningen överensstämmande. I den löpande texten kan flera betydelsefulla frågeställningar vaskas fram.

En viktig avsikt med arbetet är att på tyskt manér göra en detaljerad presentation av enkelgravskulturens gravar. P.V. Glob's grundläggande

de arbete från 1944 baseras på 582 gravar medan Hübner har samlat 2386, en väsentlig utvidgning som dock inte utgör ett mått på någon ökad gravgrävningensintensitet efter andra världskriget. Tyngdpunkten ligger i stället omkring år 1900 och hänger samman med en kraftig utvidgning av odlingsmarken på bekostnad av heden. Vad som däremot ökat påtagligt senare är utgrävningar av boplatser.

Enkelgravskulturens anknytning till sandiga områden har redan tidigare påtalats. Den nya analysen visar att detta inte stämmer helt. 26% av högarna ligger på lermark och något färre, 20%, på mager hedsand. Två härad står för ungefär hälften av gravfynden, men även inom dessa kan enskilda socknar rymma en dominerande andel av högarna. En betydande andel av gravarna, 18–54% beroende av region, kan betecknas som fackmässigt utgrävda med betydande dokumentation och tolkningsmässigt underlag.

Hübner försöker att med olika jämförelser få en uppfattning om gravarnas representativitet. Hon menar att de kända fynden ger en spridningsmässigt realistisk bild. Utifrån olika beräkningar kommer hon fram till att det funnits ca 32 000 högar i kulturens centralområde. Utifrån en 600-årig existens skulle detta ge en byggnadsintensitet på 54 högar om året.

Den kronologiska sekvensen för enkelgravskulturen har baserats på de stratigrafiska relationerna inom en och samma hög. Som Hübner påpekar har mer än 70% av högarna endast en grav och mer än 90% högst två gravar, så underlaget för denna form av kronologi är i verkligheten klen. Istället utför hon korrespondensanalys av fyndkombinationerna ur knappt fyrahundra gravar. Resultatet blir sju grupperingar vars relation anses ha en kronologisk relevans.

Vid presentation av stridsyxorna som är den största gruppen av gravgåvor tillämpas Globs system med vissa modifikationer. Korrespondensanalysen ger en viktig skillnad gentemot tidigare uppfattningar. Det föreligger inte någon entydig kronologi enligt Globs ordning av typerna. Stridsyxor av typ B1–3 är karaktäristiska för det som omnämnes som fas 1a och först i sen fas 1b uppträder stridsyxor typ A1. Detta kan tyckas vara lite av knappologi men visar sig ett an-

nat underlag för diskussionen om enkelgravskulturens ursprung än vad som tidigare anförts.

Hübner genomför i likhet med Ebbesen en ingående presentation av de för yngreneolitikum karakteristiska artefaktgrupperna. Hon påtalar kvalitetsskillnaden mellan flintyxor från trattbägarkulturen och enkelgravskulturen. Denna förklarar hon med att yxorna hade en tydligare social betydelse i den förra kulturen.

I materialpresentationen ingår många tabeller, diagram och kartor av vilka de flesta endast blir översiktligt behandlade. Dock bör påtalas att de genom en enhetlig presentation är lätta att jämföra och kontrollera.

Arbetet rymmer en noggrann genomgång av gravskicket vad avser högarnas och gravarnas utformningar. Bland annat förekommer det träkammare av flera olika utformningar. De har dock beskedliga mått och gravinventariet är med något undantag inte heller uppseendeväckande vad avser kvalitet eller kvantitet. Begravning i träkammare är kanske den gravform som har den tydligaste ansamlingen, i detta fall till norra Jylland söder om Limfjorden. Kan det vara en tillfällighet att detta utbredningsområde överensstämmer väl med utbredningen av den sena trattbägarkulturens stendynggegravar med vilka kamrarna uppvisar arkitektoniska likheter?

På grund av den dåliga bevaringsmiljön är endast färgningar av de gravlagda bevarade. I ytterst få fall uppträder brandgravar men dessa finns inom dagens tyska område. De uppfattas som influenser från mellankontinentalt håll, främst Schönfelder-kulturen.

Ifall man utgår från att stridsyxor uppträder i mansgravar och vissa bärnstenssmycken i kvinnogravar blir andelen mansgravar opropor­tionerligt hög. I den äldsta huvudfasen skulle 90% av gravarna ha anlagts för män, en andel som senare avtar till en tredjedel. Samtidigt ökar också antalet könsneutrala gravar. Hübner tolkar detta, liksom flera gjort före henne, som ett tydligt tecken på ett patriarkaliskt samhälle. Hon uppfattar inte stridsyxan som ett verkligt vapen utan som en symbol med ceremoniell funktion. Ungefär 20% av gravarna saknar gravgåvor, och med utgångspunkt från likspåren där männen är nedlagda med huvudet i väster och

kvinnorna med huvudet i öster är en dominerande andel även av dessa män. De fyndtomma gravarna är vanligast under sen yngreneolitisk tid. Det är svårt att identifiera barngravar. Några fyndförhållanden tyder på att barn följde de vuxna i graven.

Den tidiga dateringen av B-stridsyxor medför att enkelgravskulturens äldsta stadium, representerat av gravar, uppvisar en regelbunden spridning i ett stråk från Limfjorden till Elbe. Gravgåvorna består främst av stridsyxor medan kärl är ovanliga. Först i ett yngre stadium framträder en koncentration till vissa mellanjydiska områden – den region som Klaus Ebbesen uppfattat som ursprungsområdet. Någon regionalisering av enkelgravskulturen kommer inte till uttryck under dess äldsta del. Under dess sista del kan regionala drag urskiljas i en nordöstlig och en sydöstlig grupp, speciellt i utformningen av keramiken.

I presentationen av de radiometriska dateringarna påtalar Hübner den osäkerhet som råder under denna period på grund av wiggel-effekten. Den medför att dateringarna får ovanligt långa spännvidder. Enkelgravskulturens inledning kan sättas till ca 2850 cal BC, dess avslutning till omkring 2250 cal BC. Utifrån dateringar för sen trattbägarkultur och senneolitikum menar Hübner att den äldsta liksom den yngsta delen av enkelgravskulturen delvis är parallell med tidigare och senare kulturformer. Utifrån redan tidigare behandlade fyndkombinationer och stratigrafiska relationer, vilka använts som argument för att ingen samtidighet funnits, menar sig Hübner likväl kunna konstatera parallellitet. Här finns inte utrymme för någon ingående utvärdering men hennes slutsatser bygger delvis på fyndförhållanden vars relevans inte håller för en mera ingående källkritisk analys. Delvis beror det också på vad man definierar som trattbägarkultur respektive gropkeramisk kultur.

I Östdanmark uppträder inte enkelgravsinventariet förrän i Hübners fas 2. Här anses det ha bött folk med en materiell kultur baserad på traditioner från trattbägarkultur och gropkeramisk kultur men få kontakter med den annorlunda materiella kulturen längre västerut liksom österut. Först i fas 2 inkorporeras typiska

enkelgravselement i gravskicket. I slutet av yngreneolitisk tid är Östdanmark helt inordnat i samma materiella kultursfär som Jylland.

Vad avser övergången till senneolitikum så uppfattar Hübner även denna som en kronologisk överlappning av samma dignitet som den redan omtalade inledningen. Här finns betydande kombinationsformer och det tidiga senneolitikum skulle därvid uppfattas som acceptans av nya influenser inom perifera områden medan en markantare konservatism förelåg i enkelgravskulturens centrala områden.

Jag anser att Hübner hårdrar de absolutkronologiska värdena. Man måste i dessa tidsavsnitt räkna med en osäkerhet på omkring 100 år vilket är just de kronologiska marginaler som Hübner utnyttjar. Hon använder sig av ett gammal beprövat argument – ovilligheten hos vissa samhällen att acceptera nya kulturströmmar. Visst kan man argumentera för denna åsikt men i så fall baserat på en i samhället medveten ovilja av social karaktär att acceptera nya inslag snarare än en form av generellt konservativt avståndstagande till förändringar.

Hübner påtalar problemen med de kronologiska relationerna i inledningen till den komparativa analysen av påverkan från nordvästra Kontinentaleuropa. De väldokumenterade gravfynden är få, vilket försvårar utformningen av en detaljerad internkronologisk indelning. Man får intrycket att argumentationen lätt löper in i cirkelbevis med tydligt utnyttjande av forskningsresultat baserade på västdanska förhållanden. Den A-horisont som tidigare varit underlag för att se förflyttning av folkgrupper inom Kontinentaleuropa ifrågasätts av Hübner. Den aktuella ledtypen, A1-stridsyxan, uppfattas inte längre som den äldsta formen. A1 har en betydande spridning och uppträder i kombination med lokala former. I spridningsområdets utkanter är A1-yxorna mest boplatssfynd och lösfynd, och därför har de danska gravfynden fått en viktig ställning för uttolkningen.

Introduktionen av yngreneolitikum uppfattas som plötslig med en ny gravform och ny materiell kultur exemplifierad i en rad gravar. Kontrasterna mot norr och öster är påtagliga där trattbägartraditionerna fortsätter att dominera. Hübner anser att förändringen kan ha genom-

förts inom en existerande befolkning. Denna förändring gav vissa individer en ställning som befriade dem från traditionella sociala strukturer. En ökad färhållning kan exempelvis ha bidragit till en tydligare inriktning på privat ägande medan nötboskopen ingick i välkända kollektiva ägoformer.

Allmänt sett kunde flera resonerande partier i arbetet väsentligt förkortas, speciellt där resonemanget inte utmynnar i någon nytolkning. En tolkning blir inte säkrare bara för att den upprepas. Man skulle också önska sig sammanfattningar efter varje huvudkapitel.

Hübner har skrivit ett imponerande verk som både genom sin tydliga struktur och sina enhetliga illustrationer är lättläst. Hon har genom sina multivariata analyser bidragit till att förnya diskussionen kring den kronologiska sekvensen inom enkelgravskulturen. Därmed har hon också bidragit till att presentera nya aspekter på uppkomsten och förändringen av det bakomliggande samhällssystemet. Hübners ytterst detaljerade presentation av gravarna och deras fyndmaterial kommer att bli en ytterst värdefull utgångspunkt för framtida forskning.

Lars Larsson

Institutionen för arkeologi och antikens historia

Box 117

SE-221 00 Lund

lars.larsson@ark.lu.se

Frands Herschend, *Akkulturation och kulturkonflikt. Fyra essäer om järnåldersmentalitet*. Occasional Papers in Archaeology 38. Institutionen för arkeologi, Uppsala universitet. Uppsala 2005. 116 s. ISBN 91-506-1827-X.

Bogen rummer fire meget forskellige essays om kulturmøder og -konflikter i den skandinaviske jernalder. Det er Herschends hovedtese, at der i løbet af jernalderen indtræder et social- og mentalitetshistorisk paradigmeskift, hvor iscenesættelsen og selvpfattelsen hos samfundets overklasse ændres radikalt. Selvom forandringen må kunne belyses af materielle levn i form af prestigeobjekter, grave, hustyper m.v., rummer bogen ikke arkæologiske analyser i traditionel for-

stand. Bogens fokus er derimod rettet mod de skriftlige kilder, og målet er, at de fire analyser af tekster fra perioden 300–1300 e.Kr. skal pege frem mod en egentlig »jærnåldernes mentalitetshistoria« (s. 7). Analyserne omfatter det oldislandske digt *Rígsþula* (ca. 1300), det oldsaksiske digt *Héliand* (800-tallet), nonsenindskrifter på svenske runesten (1000-tallet) samt urnordiske runeindskrifter (ca. 300).

De fire essays kan med fordel læses to og to. Det første essay omhandler *Rígsþula*, der er kendt for sin allegoriske fremstilling af samfundsklasserne: konge-bonde-træl. Herschend mener at kunne sandsynliggøre, at digtet ikke hører naturligt sammen med de øvrige digte fra den ældre Edda. I stedet vil Herschend se den konkrete overlevering af *Rígsþula* i håndskriftet *Codex Wormianus* som en bearbejdning, der afspejler overklassens selviscenesættelse i senvikingetiden: »*Rígsþula* är en mycket fördomsfull dikt som anspelar på en rad förhistoriska myter i ett försök att brygga över och integrera hednisk och kristen kultur« (s. 33). Herschend går videre end det, idet han ser titelpersonen *Rígs* besøg i menneskeboligerne som en parallel til bebudelsen i *Det Ny Testamente*.

Efter anmelderens opfattelse er Herschends argumenter for at skille *Rígsþula* fra den øvrige eddatradition svagt underbygget, og der må grundigere kodikologiske og norrønfilologiske undersøgelser til for at afklare spørgsmålet. Det væsentlige er imidlertid Herschends diskussion af eventuelle lakuner i teksten og disses betydning for en mulig omredigering, der i så fald afspejler mentalitetsforandringen i senvikingetiden.

Bebudelsesmotivet danner den tematiske overgang til essayet »Annunciation och friarfærd« om et udsnit af det oldsaksiske digt *Héliand* fra ca. 800. Digtet, hvis titel betyder »frelseren«, ligger stilistisk nær heltedigte som *Nibelungenlied*. Teksten er ifølge Herschend mere end en ortodoks genfortælling af evangelierne på folkesproget. I stedet »är *Héliand* en berättelse som vill åstadkomma kulturmöte och -synes« (s. 47). Centralt står bebudelsescenen, der i *Héliand* skildres som en friarfærd. Gabriel opsøger Maria i Josefs borg (!) i Betlehem, hvor han høvisk må overbevise hende om, at der virkelig er tale om Herrens vilje. Herschend mener

at finde »en etnografisk med ty åtföljande etnocentrisk dimension i Héliand» (s. 53). Den evangeliske sandhed bliver »det 'glada budskapet' som ligger i den överklassinitierade och kunga- eller drottleda samhällsutvecklingen» (s. 53).

Tematikken i Rígsþula opfatter Herschend som et spejl af Héliand eller »Héliands källa», og måske er Rígr bevidst modelleret over Gabrielfiguren (s. 63). Analysen afsluttes med en ekskurs om den noget anderledes frierfærd, som er skildret i det fragmentarisk bevarede eddadigt Skírnismál. Herschend berører desuden billedmotiverne på Dynna-stenen (stjernen over Betlehem, de vise mænd, tilbedelsen) og Ramsundsberget (Sigurðr Fafnisbani). Den mentalitetshistoriske pointe er at understrege, at de overklassekvinder, der sponsorerede monumenterne, utvungent kunne identificere sig med personerne på billedmotiverne, endog Guds moder (s. 71).

Anm. savner i denne lange tekstanalytiske fremstilling en mere generel religionshistorisk og teologisk analyse af Gabrielfiguren. Hvis Gabrielmotivet – som man kan mistænke – er af mere universel art, forsvinder pointen ved at bringe de to genre- og tidsmæssigt vidt forskellige tekster sammen, også selvom den overordnede idé om overklassens forandrede syn på sig selv holder.

De to sidste essays handler om runeindskrifter, der hidtil har været betragtet som ikke-meningsgivende. »Välstrukturerad senvikingatida meningslöshet» omhandler en gruppe upplandske nonsensindskrifter: Kasby (*Upplands runinskrifter* nr 483) og Mörby (U 487) i Lagga, Tibble i Vassunda (U 466), Vallstanäs i Norrsunda (U 427) samt Broby i Kårsta (U 507). Herschend kritiserer runologerne for ikke at have forsøgt sig med læsninger af indskrifterne og for at undervurdere risternes kompetence. Hans idé er, at man skal tage de overflødige vokaltegn alvorligt, hvor de forekommer, og læse en neutral vokal ind mellem konsonanttegn, hvor man måtte forvente en vokal. Passagen **infirnstbikhniastbmlRa** etc. på U 466 bliver således til »is-firn steb-lek hni-a, steb-mel-Ra« etc. Derved fremkommer »en sngbar strof där mycket måste sjungas eller mässas på vokalen >i< och där mycket blir ensformig. Det är en sorts syllabel- eller stavelsesång som bildar fraser. Den

skulle kunna sjungas på en jojkmelodi...» (s. 88). Funktionen af disse »strofer» sammenligner Herschend med seidsangen varðlokkur eller meningsløse galdr-digte (s. 91).

Problemet for Herschend er at finde paralleller i de øvrige runestensindskrifter, men han nævner de middelalderlige pseudolatiniske indskrifter som et muligt sammenligningsgrundlag. Her ville det have været mere oplagt at inddrage runeindskrifter på benstykker fra Sigtuna og Lund, som er samtidige med de upplandske runesten. Herschend forholder sig heller ikke til den nyere runologiske litteratur om syllabiske indskrifter og brugen af futharken ved indlæringen af runeskriften, selvom det kunne være nok så interessant i forhold til nonsensindskrifterne.

Efter anm. opfattelse er emnet mere komplekst, end Herschend giver indtryk af. At ornamentikkens kvalitet også skulle borge for indskriftens sproglige forståelighed virker særligt problematisk, for hvem siger, at det er samme person, der har stået for det overordnede design, den konkrete ornamentik og indskriften? Tager man f.x. de kendte Sigurdfremstillinger på de svenske runesten, er både Gökstenen (*Södermanlands runinskrifter* nr 327) og Ramsjö (U 1175) prestigemonumenter, selvom de ikke har meningsgivende indskrifter som deres forbilleder fra Ramsund (Sö 101) og Altuna (U 1163). Ramsjö har endog en meget primitiv skriftefterligning, som knapt nok kan karakteriseres som runeskrift.

Det sidste essay »Sånger från mossen» tager fat på nonsensindskrifter, der er 500–600 år ældre end de netop omtalte. Genstandsgruppen er her runeindskrifter på krigsbytteofre fra jernalderen. Herschend mener der er tale om krigssange, svarende til det Tacitus omtaler som »bar-ditus». Sammenligningen med slagsange i moderne fodbold er morsom men egentlig ikke særligt oplysende, når det kommer til stykket.

En samlet vurdering af *Ackulturation och kulturkonflikt* er vanskelig. Herschends faglige spændvidde er meget bred, og de fire essays går i dybden med en mængde detaljer af kompositorisk og sproglig art. Sammenhængen med den overordnede syntese om jernalderens samfundsmæssige og mentalitetshistoriske udviklingslinje bliver derved svært at følge. De mange skemaer,

analyser og digressioner bruges efter anm. opfattelse for lidt i teksten, hvorfor de undertiden får karakter af rent »bonusmateriale».

Herschend skriver suggestivt og associerende, hvilket er velegnet til essayformatet. Men detaljeringsniveauet er skyhøjt, og det er svært at forholde sig til de konkrete fortolkninger uden den gennemgang af forskningshistorikken og alternative tolkningsmuligheder, man ville vente i traditionelle videnskabelige artikler.

Teksten præges desværre af mangelfuld korrekturlæsning, f.x. første ægget > første lægget (s. 10), håndskriften > håndskriftens (s. 24), Skirismål > Skírnismál (s. 67), Hulktantz > Hultkrantz (s. 91) og Stocklund > Stoklund (s. 102, også i litteraturlisten), Clakre > Clarke (s. 112). Aquired > Acquired (s. 112), Rudkøping > Rudkøbing (s. 115), Naitonalmuseet > Nationalmuseet (s. 115). Af andre sprogfejl kan nævnes komma att blir > komma att bli (s. 86 og flere steder), behøver av och till förhåller > behöves av och till förhålla (s. 53).

Man må anerkende det store tværfaglige udsyn, der gennemsyrrer bogen. Men det stiller om muligt endnu større krav til metode og brug af al relevant sekundærlitteratur fra de nabo-discipliner, der tages under behandling. Bogen er udgivet i en arkæologisk skriftserie, men er bortset fra nogle illustrationer helt frigjort for arkæologiske analyser, og det er tankevækkende. Ville Herschends syntese holde vand i et teologisk fagtidsskrift eller på en sagakonference?

Fortidens mentalitetshistorie og socialklassernes normbestemte adfærd er naturligvis et vigtigt forskningsfelt med relevans for mange specialdiscipliner. Alle aspekter af forhistorien er gennemsynet af disse usynlige normer, og man må derfor hilse det velkomment, når forskere med bred indsigt og visioner trods alt har mod på at tage livtag med opgaven.

Michael Lerche Nielsen

A fd. for Navneforskning/Nordisk Forskningsinstitut
Københavns Universitet
Njalsgade 136
DK-2300 København S
lerche@hum.ku.dk

Maja Hagerman, *Det rena landet. Om konsten att uppfinna sina förfäder*. Stockholm 2006. 464 s. ISBN (978)-91-518-4503-6.

Efter at ha följt hennes författarskap genom åren hade jag mycket höga förväntningar på Maja Hagermans senaste bok. Ämnet, den idéhistoriska kopplingen mellan svensk arkeologi och rasism, är ständigt aktuellt och angeläget att popularisera. Hagerman har tidigare visat prov på att hon är en skicklig populärvetenskaplig skribent med yngre järnålder och tidig medeltid som specialitet. Tyvärr blev resultatet den här gången något av ett hafsverk.

Boken börjar med ett påstående, nämligen att Sverige vid 1900-talets början var världsledande inom rasforskningen. Denna forskning, menar Hagerman, tog till stor del sin avstamp i och legitimerades av 1800-talets jakt på ett germanskt, urnordiskt och från rasblandningar obefläckat mångtusenårigt ursprung. Detta rassistiska projekt ledde, enligt Hagerman, inte bara till en allmän vikingavurm samt nationalromantisk konst och arkitektur utan genomsyrade även det mesta av arkeologisk och historisk forskning som bedrevs vid denna tid. År 1921 kulminerade den samlade vetenskapens jakt på en ren germansk ras i och med inrättandet av ett rasbiologiskt forskningsinstitut i Uppsala. Spåren av detta instituts verksamhet förskräcker, inte bara genom tvångsteriliseringar av mindervärdiga individer här hemma i Sverige. Institutet tycks, enligt Hagerman, även ha varit en stor inspirationskälla för nazisternas brott mot mänskligheten under tredje riket. Hur kunde det bli så? För Hagerman står en stor del av svaren att finna i just arkeologiämnets svenska historia och roll i 1800-talets samhällsliv.

Hagerman menar att allt detta är något som (det arkeologiska) forskarsamhället idag fullständigt förträngt men som hon nu med sin bok åter vill dra fram i ljuset. Eftersom författarens berättelse i stort sett bara sträcker sig fram till 1950 får vi aldrig veta vad hon egentligen menar med detta. Hennes påstående att »[d]en gamla berättelsen om svenskarnas härkomst omges numera av en märklig glömska» (s. 415) återstår alltså att bevisa, vilket gör att bokens egentliga syfte liksom blir hängande i luften. Jag skul-

le i stället vilja påstå att med den förmenta glömskan förhåller det sig precis tvärt om. Självbilden, att äldre tiders arkeologi var mer eller mindre rasistisk, nationalistisk och konservativ, är fast förankrad bland de flesta av Sveriges nu verksamma arkeologer. Jag skulle även vilja påstå att det idag nästan hör till allmänbildningen att känna till Herman Lundborg och hans rasbiologiska institut.

Även om man skriver populärt måste man åtminstone inför sig själv vara tydlig med vad man menar med vissa viktiga och centrala begrepp. Vad är enligt Hagerman rasism och rasister? Det är inte helt klart. Hertha Hanson, idé- och lärdoms historiker från Lund, har formulerat en kort och användbar definition i tre punkter. Hon menar att rasisten för det första anser att mänskligheten skall delas in i raser som skiljer sig åt i fysiska och psykiska avseenden, för det andra att dessa skillnader beror på ärftligt överförda egenskaper, och för det tredje att det på grundval av dessa skillnader kan förutsättas eller konstrueras en värdehierarki (*Alkemi, romantik och rasvetenskap*, Nora 1994). För egen del tycks Hagerman för det mesta nöja sig med de två första punkterna, vilket utarmar begreppen och till stora delar gör hennes diskussion meningslös. Var Oscar Montelius och Hans Hildebrand rasister? Birger Nerman och Sune Lindqvist? Var Märten Eskil Wings historiska målningar eller Sigurd Curmans nationalromantiska villa i Lysekil i sig rasistiska? Ja, menar Hagerman, de var aktörer och rekvisita i ett rasistiskt projekt som syftade till att framhäva och förhärjliga det svenska (det nordiska, germanska o.s.v.) framför det främmande. Kanske var det så, men det är inget som Hagerman på ett övertygande sätt lyckas leda i bevis.

Naturligtvis var även 1800-talets vetenskapsmän som folk är idag – komplicerade och mångbottnade personer som endast kan förstås om de sätts in i sitt sammanhang. En central person i Hagermans arbete är Gustav Retzius (chef för Karolinska institutet, världsberömd skallmätare, barndomsvän med Oscar Montelius och Hans Hildebrand m.m.) Var Retzius rasist? Det vill säga, kan hans vetenskapliga gärning definieras utifrån Hansons tre punkter? Frågan är inte helt enkel att besvara, och som Hager-

man konstaterar har hans forskargärning inte satts under lupp på mycket länge. Att hans skallmätningar syftade till att dela upp mänskligheten i olika raser med sinsemellan olika genetiskt betingade egenskaper är klarlagt. Men menade han dessutom att det förelåg kvalitativa skillnader mellan de olika människoraserna? Ja, ibland kan man ana det i hans skrifter, men det är inte på långa vägar något bärande tema.

Tvärtom kunde Retzius 1874 då han propagerade för att man skulle bygga upp en referenssamling med skallar från hela världen skriva att »[ä]fven de lägsta vildar äro »våra bröder«; vi kunna ej gå ut i skog och mark och skjuta dem såsom vilda djur, ej en gång om vi äro eldade af det mest upphöjda vetenskapliga syfte» (*Om studiet af människorasernas hufvudsålsbildning*, Stockholm 1874, s. 35). Jag skulle tippa att en starkare drivkraft för honom än det rent rasistiska var ett vetenskapsideal som gick ut på att ordna och klassificera allt – inklusive människan själv. Retzius levde och verkade dessutom i en tid då kolonialismen och föreställningar om »den vite mannens börda» genomsyrade en hel värld. Men jag menar att det återstår att reda ut huruvida han var en tvättakta rasist i den franske diplomaten och rasteoretikern Joseph Arthur de Gobineaus anda, en person som Hagerman gärna vill koppla samman med Retzius.

Det finns mycket man som läsare hade velat veta men som saknas i boken. Nog publicerades ett och annat ganska obehagligt under perioden och de värsta avarterna är väl kända (fastän Hagerman påstår motsatsen). Men som läsare vill jag också veta mer om dåtidens motkrafter och då inte bara Strindbergs arkeologikritik, ett avsnitt som för övrigt är en snabb sammanfattning av Stig Welinders bok i ämnet. Vidare skulle jag vilja veta hur arkeologiämnet under perioden var en del av nationalstaternas framväxt och det moderna projektet, en viktig aspekt som Hagerman helt undviker. Jag har också alltid undrat varför uppsalaarkeologin vid tiden för första världskriget gick i reaktionär riktning samtidigt som historieämnet med hjälp av bröderna Weibulls källkritik radikaliserades och reformerades? Dessutom saknar jag ett stort och viktigt kapitel om hur problematiken ser ut idag. Arkeologin används nämligen fortfarande värl-

den över för att hävda historisk rätt och legitima etnisk rensning och liknande.

Enligt Hagerman är glömskan och förnekelsen av arkeologiyännets rasistiska historia idag total. Hon menar att nya generationer av studenter och unga forskare inte »känner till de konstiga påståenden om brakycefaler, dolikocefaler och germanska urhem som man kan stöta på i äldre litteratur» (s. 415). Det är ett mycket märkligt påstående då arkeologihistoria under senare år blivit ett högprioriterat forskningsområde vilket har resulterat i många avhandlingar, monografier och essäsamlingar. Dagens studenter och unga forskare är mycket väl medvetna om dagens och gårdagens nära koppling mellan arkeologi och rasism. De har även från första dagen av sin högskoleutbildning fått lära sig att ifrågasätta och vara kritiska mot äldre tiders bruk av etnicitetsbegreppet, att se det komplexa och mångbottnade i detta och att hur som helst inte koppla samman föremål och arkeologiska strukturer med etnicitet. Rejält ironiskt blir det då Hagerman själv (s. 410) betecknar östersjökeramiken som »slavisk» och ser den som ett bevis på att »slaver» besökt och verkat i Skandinavien under vikingatiden. Så skulle aldrig en arkeologistuderande eller ung forskare uttrycka sig idag.

Ett av problemen med Hagermans bok är hur hon förhåller sig till sitt källmaterial. Det är inte så noga var hon fått saker och ting ifrån, hon vet redan hur det förhöll sig och nu behöver hon lite trevliga exempel att krydda sin text

med. Hon har en litteraturlista och något som skulle kunna kallas för nothänvisningar. En slumpmässig kontroll av hennes referenser visar att hon ofta befinner sig flera steg från originalkällorna. Även om man skriver populärt bör man faktiskt anstränga sig för att följa källorna så nära som möjligt, liksom att praktisera källkritik.

Vissa partier i Hagermans bok är förvisso intressanta men hänger endast nödortfött ihop med resten. Boken är delvis tematiskt, delvis kronologiskt uppbyggd, men hur och varför hon strukturerat den som hon gjort är inte helt klart. Ibland är det uppenbart att hon så gott som helt bygger sin text på andras arbeten, något vi förvisso alla gör. Men för mig infinner sig inte någon känsla av att Hagerman delar med sig av sin stora kunskap, utan snarare att hon sitter med fingret i andra böcker samtidigt som hon skriver sin egen text, vilket inte alltid blir så snyggt.

Trots allt är det bra att Hagerman skrivit den här boken, den är bitvis lättillgänglig och angelägen och hon är verkligen en skicklig skribent. Tyvärr har hon den här gången släppt ifrån sig ett ofärdigt manus, ett ansvar som faller tungt på hennes förlag.

Claes Theliander
Godhemsgatan 58A
SE-414 68 Göteborg
Claes@Theliander.se